

Literary Characters: Cognitive Research or Discourse Construction?

Esmail Alipoor^{*1}

Received: 30/10/2024

Accepted: 26/07/2025

* Corresponding Author's E-mail:
esmaeil.alipoor@ub.ac.irr

Abstract

Historians and literary critics make a great contribution to the audience's awareness of literary characters. One of the ways to introduce characters is to use nicknames and titles for them. The genealogy of naming and titling shows that such introductions have a discourse function. The representatives and followers of the discourses position characters within their preferred discursive space and introduce them in ways that stabilize meaning and extend the reach of the discourse. The study's point of departure is the one-dimensional introduction of literary characters within discourse. The main question of the research is: What strategies do the representatives and followers of the discourses employ in constraining the one-dimensional introduction of literary characters? Another question is: How can the constraints of character introduction in literature be resolved? To answer these questions, the study employs the theoretical frameworks of discourse analysis and constructivism. The findings of this research show that the discourses are only indicative of a limited and specific

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Bojnord, Bojnord, Iran.
<http://www.orcid.org/0000-0001-5418-4851>

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

dimension of literary characters and to achieve this goal they select parts of their works that are in line with the goals of the same discourse. In doing so, they introduce them in a way that comes from the chosen textual body. Considering discourse order and literary character puzzle based on various sources and a free and comprehensive approach to all the works of a poet/ writer can be a basis for originality in the research understanding of literary characters.

Keywords: literary character, discourse analysis, constructivism

Introduction

This research explores the methodologies and implications of introducing literary figures within Persian literary history, focusing on the prevalent practice of assigning fixed epithets and titles. During the Classical period, when oral discourse was the dominant medium, epithets served multifaceted roles in political, religious, socio-cultural, economic, and artistic contexts. Politically, they functioned as identifiers of favored individuals, enabling rulers to capture hearts and govern with perceived legitimacy, even without physical presence. Religiously, they offered a pathway to claim spiritual authority by linking, through intermediaries, to esteemed religious figures. Socio-culturally, they clarified the relationship between the populace and their leaders, providing a clear image of the intertwined religious and political institutions. For the poet/ writer, these titles offered economic support from these institutions and potential status within the power structure, while also showcasing rhetorical and literary prowess through word choice, syntax, and stylistic devices.

This historical backdrop frames the core research question: Based on a writer's surviving works, what kind of literary character are we encountering? Is this character monolithic and singular or do we hear diverse and multiple voices within their works? The study critiques

the common historical and literary practice of presenting literary figures through singular, often stereotypical, labels. Scholars like Zarqāni (2009) have identified the *flattening of characters* as a methodological weakness in Persian literary historiography, while Fotuhi & Afshin-Vafāyi (2009) have shown how titles for figures like Hāfez reflect distinct literary and mystical personas. Zarqāni (2019) further employs the “cultural-literary mosaic” metaphor to describe the multifaceted nature of key literary figures during transitional periods.

The research underscores the distinction between *reality* (physical phenomena) and *truth* (discursively constructed realities). These constructed truths, through repetition and acceptance, often appear natural and objective. A unidimensional approach to literary characters inadvertently traps us within specific discourses. This study argues against such simplistic portrayals, whether naive or intentionally constructed, emphasizing that discursive constructs, despite historical reinforcement, are not absolute reflections of pre-existing truths but specific representations born through language.

The theoretical framework draws upon constructivism and discourse analysis, rooted in Foucauldian thought, which posits that “truth is a discursive construct” and that different knowledge regimes determine what is considered true or false (Jorgensen & Phillips, 2022). The central hypotheses are threefold: 1) The epithets and titles assigned to literary figures in historical and biographical sources are discursive constructs. 2) These constructs, despite historical repetition and reinforcement, are not permanently fixed. 3) These constructed labels alone are insufficient to represent the multifaceted and diverse dimensions of literary characters.

Materials & Methods

This qualitative research utilizes a critical discourse analysis approach, examining the historical and literary texts that have shaped the

perception of prominent Persian literary figures. The primary materials include:

1. **Historical Literary Criticism (Tazkerahs):** Texts like those by Safā, ‘Owfi, and Nozhat al-Ansāb, which are primary sources for the epithets and titles assigned to poets.
2. **Literary Works:** The primary corpus of the poets themselves (e.g., Hāfez, Sa’di, Ferdowsi) to analyze the textual evidence of their multifaceted literary personas.
3. **Secondary Scholarly Analyses:** Works by modern scholars (e.g., Zarqāni, Fotuhi & Afshin-Vafāyi, ZarrinKub) that discuss the portrayal and interpretation of literary characters.
4. **Theoretical Frameworks:** Concepts from Foucauldian discourse analysis and constructivism to interpret how knowledge and identity are shaped within specific discursive practices.

The method involves a comparative analysis of the titles/ epithets assigned by historians and critics versus the evidence of diverse voices, themes and personas found within the poets’ own works. It also examines how specific scholars and ideologues (like Shāmlu and Motahhari regarding Hāfez) have selectively interpreted these figures to fit their own discursive agendas. The study investigates the strategies used by discourse proponents to appropriate literary figures, including selection and omission of specific works, rhetorical strategies in interpretation and the creation of transformative myths about the poets lives.

Research Findings

The findings reveal a significant discrepancy between the monolithic portrayals of literary figures in traditional and some modern literary histories and the complex, multi-dimensional characters evident in their works. The study identifies several key points:

1. **Prevalence of Unidimensional Portrayals:** Literary historians frequently introduce poets with singular, defining epithets (e.g., “Sa’di of Hendustān”, “Shahid Balkhi”, “Master of Epic Ferdowsi”). These labels, while potentially highlighting a dominant aspect, significantly limit the readers’ understanding of the authors’ full literary persona.
2. **Discursive Construction:** These epithets are shown to be discursive constructs rather than objective truths. They often originate from historical sources, tazkerahs, or the agendas of specific scholars or ideological groups, aiming to categorize and sometimes appropriate literary figures for particular narratives.
3. **Evidence of Multidimensionality:** An analysis of the poets’ works reveals multiple voices and personas. For instance, Hāfez is shown not only as the “Mystic Saint” but also as a court poet engaged in panegyric, a lover expressing earthly passion, a critic of authority and a follower of Khayyam’s philosophy (Khayyāmiyyat). Similarly, Attar is not solely the “Sufi Master” but also the author of the philosophically nuanced *Mokhtār-nāme*.
4. **Strategies of Discourse Appropriation:** The study identifies methods used by proponents of specific discourses to maintain their narratives:
 - **Selection and Omission:** Choosing specific works or verses that support a particular interpretation while ignoring contradictory evidence.
 - **Rhetorical Strategies:** Using persuasive language and argumentation
 - **Transformative Myths:** Fabricating or emphasizing biographical narratives that align with the desired discursive framework (e.g., the myth of Hāfez’s attention by Shāh Ne’matollah Wali).

5. **Limitations of Traditional Approaches:** The research demonstrates that relying solely on epithets and titles derived from secondary sources leads to prejudicial and non-research based judgments, hindering a comprehensive understanding of literary characters.

Discussion of Results & Conclusions

-The discussion emphasizes that the unidimensional introduction of literary characters is a persistent issue rooted in the historical practice of epithet assignment to reinforce a specific viewpoint and marginalize opposing interpretations (exemplified in Motahhari's discussions of Hāfez).

-Creation of

and perpetuated by traditional literary historiography and some contemporary scholarship. This practice, influenced by the need for respect, patronage, or adherence to dominant discourses, results in a flattened representation that fails to capture the true complexity of these figures.

The findings strongly support the hypotheses that these epithets are discursive constructs, not fixed truths, and that they inadequately represent the full spectrum of a literary character's identity. The evidence from the poets' own works clearly indicates the presence of multiple, sometimes conflicting, voices and themes, suggesting a "multi-faceted" or "mosaic" nature to their literary personas aligning with Zarqāni's metaphor.

The study argues for a paradigm shift towards a "puzzle piece" model for understanding literary characters. This model acknowledges that a literary figure's identity is composed of various interconnected pieces—influenced by lived experience (context), textual knowledge (intertextuality), and individual creativity (individuality)—which must be assembled to form a coherent and comprehensive picture. This approach recognizes the "multi-part subject" phenomenon, where a

single authorial “I” can embody multiple identities (e.g., mystic, satirist, court poet, and social critic) depending on the context or discourse.

The conclusion posits that accepting the “discursive order”—acknowledging the existence of multiple, sometimes competing, discourses and interpretations—is a constructive way forward. It prevents the monopolization of a literary figure by a single discourse and fosters a more democratic and holistic approach to literary history. Introducing literary characters based solely on one dominant aspect fails to do justice to the author or provide the reader with a complete understanding.

Therefore, the recommended approach for researchers is a critical and simultaneous consultation of multiple sources: primarily the author’s own works supported by historical reports, tazkerahs and contemporary accounts. By grounding analysis in the primary texts and using other sources for validation, researchers can reveal the multiple voices and diverse dimensions within a literary character. This multifaceted introduction offers a comprehensive, multi-layered, and varied perspective, convincing the audience that the literary figure is not confined to a specific discourse, thereby preventing dogmatic and partisan views.

References

- Fotuhi, M., & Afshin-Vafaei, M. (2009). “Mokhātabshenāsi-ye Hāfez dar sadehā-ye hashtom va nohom-e hejri bar asās-e roykard-e tārikh-e adabi-ye hermenotic”. *Faslnāme-ye Naqd-e Adabi*. 2(6), pp. 71–126. [in Persian]
- Jorgensen, M., & Phillips, L. (2022). *Nazariyeh va ravesb dar tahlil-e goftemān*. H. Jalili (Trans.). 11th ed. Nashr-e Ney. (Original work published 2002). [in Persian]

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 18, No. 70

summer 2025

Research Article

-
- Zarqani, S. M. (2009). *Tārīkh-e adabi-ye Irān va qalamrow-e zabān-e Fārsi: Tatavvor va degardisi-ye zhānrhā tā miyāne-ye sadeh-ye panjom*. Sokhan. [in Persian]
- Zarqani, S. M. (2019). *Tārīkh-e adabiyāt-e Irān (2) bā ruykard-e zhānri*. Fātemi. [in Persian]

مقاله پژوهشی

معرفی شخصیت‌های ادبی؛ شناختی تحقیقی یا برساختی گفتمانی؟

اسماعیل علی‌پور^۱*

(دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۹ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۴)

چکیده

مورخان و منتقدان ادبی سهم بسیاری در آگاهی مخاطبان از شخصیت‌های ادبی دارند. یکی از راه‌کارهای معرفی شخصیت‌ها، کاربرد القاب و عناوین برای آن‌هاست. تبارشناسی لقب‌سازی و عنوان‌بندی، نشان می‌دهد این‌گونه معرفی‌ها، کارکرد گفتمانی دارند. نمایندگان و پیروان گفتمان‌ها برای تثبیت معنا و گسترش گفتمان، شخصیت‌هایی را به فضای گفتمانی موردنظرشان فرامی‌خوانند و آن‌ها را آن‌گونه که می‌خواهند معرفی می‌کنند. نقطه عزیمت پژوهش حاضر، معرفی تک‌بعدی شخصیت‌های ادبی است که وجه گفتمانی یافته‌اند. پرسش اصلی پژوهش این است که نمایندگان و پیروان گفتمان‌ها از چه تمهیداتی در تحدید تک‌بعدی معرفی شخصیت‌های ادبی استفاده می‌کنند؟ سؤال دیگری که در پی پرسش نخست، مطرح می‌شود این است که چه راه‌کارهایی برای برون‌رفت از تنگنای معرفی گفتمانی شخصیت‌های

^۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران (نویسنده مسئول)

*esmaeil.alipoor@ub.ac.ir

<http://www.orcid.org/0000-0001-5418-4851>

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

ادبی وجود دارد؟ برای پاسخ به این پرسش‌ها از نظریه تحلیل گفتمان و برساخت‌گرایی استفاده کردیم. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که گفتمان‌ها صرفاً معرف بُعد محدود و مشخصی از شخصیت‌های ادبی هستند و برای رسیدن به این مقصود، بخش‌هایی را از آثار ایشان برمی‌گزیند که در راستای اغراض همان گفتمان باشد و آن‌ها را به گونه‌ای معرفی می‌کند که از پیکره متنی برگزیده برمی‌آید. درنظر گرفتن «نظم گفتمانی» و «پازل شخصیت ادبی» براساس منابع گوناگون و نگرش آزاد و همه‌جانبه به تمام آثار یک شاعر/ نویسنده می‌تواند مبنایی برای اصالت در شناخت تحقیقی شخصیت‌های ادبی باشد.

واژه‌های کلیدی: شخصیت ادبی، تحلیل گفتمان، برساخت‌گرایی.

۱. درآمد

در دوره کلاسیک که هنر کلامی، رسانه غالب بود یکی از راه‌های بازنمایی موجه شخصیت‌های برجسته، انتساب القاب و عناوین در خطبه‌ها، نامه‌ها، فرمان‌های حکومتی، سکه‌نوشته‌ها و آثار ادبی بود. به این ترتیب، لقب‌ها کارکرد سیاسی، دینی - مذهبی، فرهنگی - اجتماعی، اقتصادی و هنری داشتند. سیاسی از این جهت که معرف چهره پسندیده‌ای از شخصیت‌ها در نظر توده بودند و زمامداران بدون داشتن ویژگی‌های مذکور در عناوین یا بدون حضور فیزیکی میان توده می‌توانستند قلب‌ها را تسخیر و به سادگی و ارجمندی فرمان‌روایی کنند. همچنین از نظر دینی - مذهبی امکان انتساب آن‌ها با چند واسطه به یکی از بزرگان دینی، میسر بود و به این شیوه می‌توانستند حجیت و زعامت دینی خود را اثبات کنند.

بعد فرهنگی - اجتماعی به توده مربوط می‌شد؛ به این ترتیب تکلیف مردم با خودشان و سردم‌داران‌شان مشخص بود و می‌توانستند با این لقب‌ها تصویری روشن و موجه از نهاد دین و قدرت سیاسی داشته باشند. دو کارکرد آخر به گوینده/ نویسنده

مربوط بود، زیرا با بر ساخت القاب و عناوین، از نظر اقتصادی از نهادهای مذکور پشتیبانی می‌شد و می‌توانست پایگاهی در دستگاه دین و قدرت بیابد. همچنین قدرت کلام و هنر نویسندگی‌اش را با گزینش واژگان، ساختارهای نحوی و تمهیدات بلاغی به نمایش می‌گذاشت.

به این ترتیب تمرکز پژوهش حاضر بر این است که براساس آثار موجود از یک شاعر/ نویسنده، ما با چه شخصیت ادبی‌ای روبه‌رو هستیم؟ آیا این شخصیت، تک‌بعدی و تک‌صدایی است؟ یا از خلال آثارش صداهای متنوع و متکثری شنیده می‌شود؟

۱-۱. پیشینه پژوهش

زرقانی (۱۳۸۸) در بخش نظری تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی «تک‌ساحتی‌کردن چهره‌ها» را یکی از کاستی‌های روش‌شناختی نگارش تاریخ ادبیات فارسی معرفی می‌کند؛ از این رو هنگام معرفی شخصیت‌های ادبی به سراغ طیف‌های رنگی شخصیتی آن‌ها می‌رود و از پُررنگ تا کم‌رنگ، خاکستری و محو تنظیم می‌کند. فتوحی و افشین‌وفایی (۱۳۸۸) از خلال منابع سده‌های هشتم و نهم هجری لقب‌ها و صفت‌هایی را برای حافظ استخراج کرده‌اند که دسته‌ای معرف شخصیت ادبی و دسته دیگر معرف شخصیت عرفانی اوست. زرقانی (۱۳۹۸) با این فرض مقدر که چهره‌های شاخص، ابعاد شخصیت ادبی گوناگونی دارند برای معرفی دوره گذار ادبی (قرن ۶ ق) از استعاره «موزائیک فرهنگی - ادبی» استفاده می‌کند.

۱-۲. ضرورت پژوهش

از جهتی ما با دو گونه پدیده مواجهیم: واقعیت^۱ و حقیقت^۲. گونه نخست را به صورت قراردادی به پدیده‌هایی می‌گوییم که در دنیای مادی و طبیعی موجودند اما گونه دوم،

برساخت‌هایی گفتمانی هستند که ما آن‌ها را می‌آفرینیم. این برساخت‌ها در چرخه تکرار پیروان و کاربران گفتمان‌ها قرار می‌گیرند و با گذر زمان، طبیعی شده و حقیقتی عینی به نظر می‌رسند.

مادامی که نگاه ما به شخصیت‌های ادبی، نگاهی یک‌سوی و تک‌بعدی باشد، ناخواسته در دام گفتمان مشخصی افتاده‌ایم. با این نگرش به شخصیت‌های ادبی نه شخصیت موردنظر آن‌گونه که باید به جامعه علمی و فرهنگی معرفی خواهد شد و نه مخاطب خاص تاریخ ادبیات، آن‌چهره موردنظر را در زمینه و زمانه مشخص و از خلال آثارش خواهد شناخت. آنچه ما را به این پژوهش واداشت، ضرورت پرهیز از معرفی تک‌بعدی شخصیت‌های ادبی است که یا ناآگاهانه و سطحی صورت می‌گیرد و یا آگاهانه و برساختی گفتمانی است. برساخت‌های گفتمانی - هرچند با قرار گرفتن در زنجیره‌ای از تکرارهای تاریخی و تأیید و تأکید چهره‌های مشهور گفتمان‌ها، طبیعی جلوه کنند - بازتاب حقیقتی مطلق و از پیش موجود نیستند، بلکه یکی از بازنمایی‌های ممکن است که از رهگذر زبان حاصل شده است.

۱-۳. چارچوب نظری پژوهش

این پژوهش از نظریه برساخت‌گرایی و تحلیل گفتمان برای تبیین چرایی و چگونگی معرفی تک‌بعدی شخصیت‌های ادبی بهره می‌برد. تحلیل گفتمان در آرا و اندیشه‌های فوکو ریشه دارد. او معتقد بود که «حقیقت یک برساخته گفتمانی است و رژیم‌های معرفتی گوناگون هستند که تعیین می‌کنند چه چیز صادق و چه چیز کاذب است» (یورگنسن و فیلیپس، ۱۴۰۱: ۳۵).

فرضیه پژوهش حاضر این است که اولاً القاب و عناوینی که در تذکره‌ها، تاریخ ادبیات‌ها و تئنگاری‌های به شخصیت‌های ادبی داده‌اند، برساختی گفتمانی است؛ ثانیاً همین برساخت‌ها - هرچند در گذر تاریخ آن‌قدر تکرار و تأکید شده باشند که به مثابه امری طبیعی به نظر برسند - برای همیشه تثبیت نخواهند شد؛ ثالثاً القاب و عناوین برساخته، به تنهایی معرف و گویای ابعاد متکثر و متنوع شخصیت‌های ادبی نیستند.

۲. بحث و بررسی

مؤلف تاریخ ادبیات در ایران برخی چهره‌های ادبی را با لقب/ شهرتی معرفی می‌کند که در متون تاریخی، مقامات و تذکره‌ها بدان متصف بودند. جلال‌الدین بلخی (ف ۶۷۲ ق) را «خداوندگار» (صفا، ۱۳۸۸: ۳- ۱ / ۴۴۸) می‌نامد و در آغاز شرح احوال حسن دهلوی شهرت «سعدی هندوستان» را برمی‌گزیند و در پایان شرح حال وی به اعتبار بیت «گر بنوشی دُردی از خم‌خانه دُرد ای حسن / داد معنی از می سعدی شیرازی دهی» می‌گوید «شاید به علت همین پیروی است که او را "سعدی هندوستان" لقب داده‌اند» (صفا، ۱۳۹۰: ۳- ۲ / ۸۲۷). این رویه لقب‌گذاری، از تاریخ ادبیات دانشگاه‌ها به کتاب مدرسی تاریخ ادبیات ایران و جهان هم تسری یافته است. رویکرد نویسندگان این کتاب به گونه‌ای است که شاعران و نویسندگان را با لقب یا عنوان خاصی معرفی می‌کند: «شهید بلخی، خردمندی اندوهگین»، «رودکی، شاعر غزل و خردآزمایی»، «بوشکور بلخی، شیفته دانایی»، «کسایی، پرچم‌دار ادبیات شیعه»، «فردوسی، خداوندگار حماسه و خرد»، «عنصری، ستایشگری که تاریخ را به جای حماسه می‌نشاند»، «منوچهری، شاعر شادمانی و طبیعت» (یا حقی و فرزاد، ۱۳۹۴: ۲۸- ۶۸).

شاید در نگاه نخست، این گونه معرفی‌ها برای مخاطب، جذاب باشد، اما برچسب لقب‌ها و عنوان‌ها به گونه‌ای است که انگار نویسنده می‌خواهد بگوید شخصیتی که معرفی می‌کنم، همین است و جز این نمی‌تواند باشد. برای جمهور مخاطبان تاریخ ادبیات فارسی که شناخت آن‌ها از شخصیت‌های ادبی، عموماً بر بنیاد اطلاعات مندرج در کتاب‌های تاریخ ادبیات فارسی است و کم‌تر پیش می‌آید که برای شناسایی همه‌جانبه شاعران/ نویسندگان مستقیماً به تمام آثارشان مراجعه کنند، این رویه نام‌گذاری و معرفی درنهایت به پیش‌داوری و ارزش‌گذاری‌های غیرتحقیقی منتهی می‌شود و مانع خواهد شد تا مخاطب با ابعاد متکثر و متنوع شخصیت ادبی شاعر/ نویسنده آشنا شود.

یکی از دلایل اصلی معرفی تک‌بعدی شخصیت‌های ادبی، تصرف نسب‌نامه‌نویسان، مورخان، تذکره‌نویسان و کاتبان در تحدید معرفی برخی از چهره‌های ادبی است. برای مثال «سعدی هندوستان» لقبی است که برای حسن دهلوی آورده و در توضیح آن گفته‌اند: «اسم و نسب او را به همان نحو که آورده‌ایم جامی به درستی آورده است» (صفا، ۱۳۶۶ ب: ۸۱۷). سپس نویسنده در پاورقی به *نفحات الأنس* جامی ارجاع می‌دهد. اگر فرض کنیم که سعدی شیرازی با یکی از القاب «افصح المتکلمین» یا واعظ و نصیحت‌گو - به اعتبار شهرت *گلستان* و *بوستان* - به مخاطب معرفی شود، وجوه دیگر شخصیت ادبی او نادیده می‌ماند و مخاطب تاریخ ادبیات، ابعاد ستایشگری؛ غزل‌سرایی عاشقانه؛ غزل‌سرایی عارفانه؛ خیامیت؛ هزلیات (خییثات)؛ هجویه‌سرایی و مرثیه‌سرایی را در سروده‌های وی نخواهد دید و شخصیت ادبی شاعر در نظر مخاطب به اندرزگویی تقلیل خواهد یافت. همان‌گونه که با معرفی عطار به عنوان «عارف/ صوفی» پذیرفتن مجموعه رباعیات *مختارنامه* - با رگه‌های اندیشه خیامی و

مضمون‌های دیگرگونی که نسبت به منظومه‌های عرفانی او دارد - برای بسیاری از پژوهشگران و مخاطبان دشوار می‌نماید؛ از این رو در صحت انتساب آن به عطار تردید دارند (ر.ک. زرین کوب، ۱۳۷۸: ۱۳).

۲- ۱. سنت لقب‌گذاری و عنوان‌سازی

نامیدن و معرفی اشخاص به کنیه و لقب یا شهرت، سنت مرسوم در فرهنگ ایرانی - اسلامی بوده است. پیش از درج القاب و عناوین برای شاعران و نویسندگان، تبار لقب‌سازی و اعطای شهرت از یک سو به شاهان، شاهزادگان، وزیران و امیران می‌رسد و از دیگر سو به پیامبران، خاندان‌ها و پیروانشان. فره ایزدی (شأن ظل الهی) در پرتو قدرت سیاسی - نظامی و اقتصادی از گروه نخست پشتیبانی می‌کرد و قداست الهی در سایه قدرت دینی و محبوبیت عمومی از گروه دوم. ادای دین به شخصیت‌های دینی و تقرب معنوی به زعمای دینی - مذهبی هر دوره، پیوستگی با نهاد قدرت و کسب جایگاه اجتماعی و بهره‌وری اقتصادی به پشتوانهٔ دربار از جمله انگیزه‌هایی بود که موجب شد نویسندگان در دیباچهٔ آثارشان به بزرگداشت حامیان مادی و معنوی بپردازند.

در دورهٔ اسلامی، نویسندگان با توسل به برخی آیه‌ها که در آن‌ها لقب‌هایی برای پیامبران (ع) آمده است، به عنوان الگویی برای عنوان‌سازی بهره بردند. این لقب‌ها از قرآن به احادیث و تفاسیر و از آن‌ها به برخی زیارت‌نامه‌ها راه یافته است. شکل دنباله‌دار این عنوان‌ها را که به کمک تتابع اضافات، زنجیره‌ای از لقب‌ها را می‌سازد در متون تاریخی دورهٔ اسلامی (ر.ک. بیهقی، ۴۷۰ ق: ۴۳، ۱۵۶؛ نسوی، ۶۴۷ ق: ۸، ۱۱۶؛ جوینی، ۶۸۱ ق: ۱۲۶) بیشتر می‌بینیم؛ به‌ویژه لقب‌هایی که از جانب خلیفه به

کارگزاران و فرمانروایان اعطا می‌شد و مورخان به فراخور جایگاه اشخاص، لقب‌ها را آن‌گونه که می‌خواستند گسترش می‌دادند. همین متون تاریخی یکی از الگوها و منابع اصلی تذکره‌نویسان در معرفی شخصیت‌های ادبی بود.

از تذکره مناقب الشعراء ابوطالب خاتونی که تاریخ تألیف آن پیش از سده پنجم هجری است و تنها نامی از آن باقی است (عوفی، سده ۷ ق: ۱۹) بگذریم، از قدیم‌ترین متن‌های فارسی موجودی که شاعران و نویسندگان را معرفی کرده‌است، چهار مقاله (تألیف ۵۵۱-۵۵۲ ق) نظامی عروضی است. نویسنده در این کتاب، رودکی، بهرامی سرخسی و فردوسی را «استاد» و عمر خیام را شاید به خاطر مقام علمی و اینکه استاد وی بوده است «حجه الحق» می‌نامد (نظامی، سده ۶ ق: ۴۴، ۴۷ و ۶۲).

پس از این‌ها نویسنده باب الالباب در دیباچه کتاب در ستایش ممدوح می‌گوید: «خطیب بلبل بر منبر اغصان به هزار نوا مدح و ثنای صاحب صاحب‌قران و دستور سلطان‌نشان عین الملک ملک الوزراء ضاعف الله جلاله گفته» (عوفی، سده ۷ ق: ۴۸) و به همین ترتیب شش سطر از لقب‌ها و عنوان‌های شاهانه و شرعی برای ممدوح می‌گوید و در ادامه، او را به داشتن ایدئولوژی اشعری منسوب می‌کند: «صاحب‌قرانی که ذات خورشید صفات او خار دیده اهل بدعت است و گل زرد خورشید پیوسته در خار خار قبول آن حضرت اشعری» (همان: ۴۹). نویسنده در باب پنجم این کتاب که «در لطایف اشعار ملوک کبار و سلاطین نامدار» است، عنوان‌هایی برای شاهان شاعر آورده است که کلیدواژه «دین» در آن‌ها برجسته است؛ مانند ناصر الدین، تاج الدین، سناء الدین و اختیار الدین (ر.ک. همان: ۷۰ به بعد).

همه این‌ها انگیزه‌هایی برای تذکره‌نویسان بود تا با ذکر خیر و برشمردن نام نیک شاعران و نویسندگان گذشته و معاصرشان، علاوه بر ادای دین به پیشینیان و ماندگاری

تراجم احوال، نامی بجویند و اثرشان را در تاریخ ثبت کنند. این رویه از تذکرها به تاریخ ادبیات‌ها وارد شد. شکلِ ضعیف‌شدهٔ لقب‌ها و عنوان‌ها هنگام معرفی شاعران و نویسندگان از همین گونه است؛ به‌ویژه هنگامی که این شخصیت‌ها از جهت/جهاتی نام‌بردار می‌شوند و می‌توانند در خدمتِ گفتمان‌ها باشند؛ به این ترتیب، معرفی شخصیت‌های ادبی در پوششِ القاب و عناوین، نه یک حقیقتِ تاریخی بلکه برساخت‌هایی گفتمانی می‌شوند.

۲-۲. برجسته‌سازی تک‌بعدی شخصیت‌های ادبی

برخلافِ شخصیت‌های تک‌بعدی که ممکن است با یک صفت غالب مشخص شوند یا یک کلیشهٔ اجتماعی و فرهنگی خاص را بدون نمایشِ پیچیدگی‌های طبیعت انسانی نشان دهند، شخصیت‌های چندبعدی در تاریخ ادبیات، غالباً چندلایه و ژرف هستند. آن‌ها معمولاً دغدغه‌های زمانه و زمینهٔ زیستی‌شان را دارند و با توجه به تنوع مخاطبان، افق انتظارات‌شان را در نظر می‌گیرند.

یکی از شیوه‌های مرسوم تذکره‌نویسان و مورخان ادبی در معرفی شاعران/نویسندگان، شناساندن آن‌ها به وجه غالبِ شخصیتِ ادبی‌شان است که ممکن است برآیندِ حافظهٔ جمعی، نابودی آثار یا نبودِ داده‌های کافی برای معرفی شخصیت‌ها، برساختِ تاریخ‌نگاران و پژوهش‌گرانِ ادبی و مصادره‌به‌مطلوب شدن به نفعِ گفتمان‌های غالب یا متخاصم باشد. در هر صورت، علت هر چه باشد، بنا بر حصول به مقصودی است و آن مطلوب - هرچند به زعمِ گویندگان و پیروان گفتمان‌ها نیکو باشد - با گذر زمان و کم‌رنگ‌شدنِ ایدئولوژی‌ها و به‌حاشیه‌رفتنِ گفتمان‌ها، رنگ می‌بازد؛ بنابراین

ثباتی ندارد و وجه تحقیقی نخواهد داشت. به این ترتیب، قابلیت معرفی شخصیت چندبعدی شاعر/ نویسنده و درک خواننده را محدود می‌کند.

۲-۲-۱. گرامی‌داشتِ شاعران و نویسندگان

عوفی در *لباب‌الالباب*، صابر ترمذی و انوری را با عناوین «الاجل الافضل» و «الأمیر الاجل العمید» معرفی می‌کند و صابر را در بلاغت این گونه می‌ستاید: «انوری او را پیش از خویش داشته است و خود را کم از او گفته در آن قطعه که می‌گوید: "چون سنایی هستم آخر گرنه همچون صابرم"» (عوفی، سده ۷ ق: ۴۸۶). همین رویکرد را مؤلف تذکره *کلمات الشعراء* در معرفی میرزا محمدایوب جودت، صائب تبریزی و کلیم کاشانی دارد (رک. سرخوش لاهوری، ۱۱۲۷ ق: ۷۰، ۱۱۷-۱۱۸، ۱۵۹ و ۱۸۳). ما این فرض را در نظر می‌گیریم که یک دلیل تذکره‌نویسان و مورخان ادبی در لقب‌سازی برای شاعران و نویسندگان، ادای احترام و بزرگ‌داشت ایشان است؛ چنان‌که صفا درباره رودکی گفته است: وی را «شاعران اغلب به نعوتی از قبیل استاد شاعران و سلطان شاعران یاد کرده‌اند و ذکر این نعوت تنها از راه احترام و بزرگ‌داشت آن استاد است نه طریق دیگر» (صفا، ۱۳۶۶ الف: ۳۷۲).

با وجود این، برخی از لقب‌ها و عنوان‌ها افزون بر گرامی‌داشتِ شخصیت‌ها، بار ایدئولوژیک هم دارند؛ یعنی نویسنده با بیان لقبی ویژه برای شاعر/ نویسنده او را از میانِ هم‌ردیفان برمی‌کشد و در مرتبه‌ای بالاتر یا جایگاهی متفاوت می‌نهد یا وی را به وجهی خاص و بُعدی مشخص که نمایان‌گر تشخص یا زمینه غالب شخصیت ادبی او باشد، معرفی می‌کند. از نمونه این عنوان‌بندی‌ها لقب «شهید» برای حافظ است که محمد گل‌اندام به وی داده است؛ لقبی که از حدود سده پنجم هجری به بعد، هم نشانِ

برتری علمی بوده و هم گویای درجات عرفانی (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۸: ۱۶-۱۷).
معرفان و مدعیان این دیدگاه‌ها با بیان این مطالب، مطلوبی را می‌طلبند که غالباً متأثر از فضاهای گفتمانی است.

۲-۲-۳. تصرف و تصاحب گفتمان‌ها

یکی از عناصر سازنده گفتمان، شخصیت‌هایی هستند که نقش قربانی یا قهرمان یا ترکیبی از هر دو را ایفا می‌کنند. نمونه آشکار این شخصیت‌ها رودکی، فردوسی، ناصر خسرو، سنائی، عطار و مولوی قربانیان گفتمان‌های متخاصم‌اند که در پیکر قهرمان گفتمان موافق حلول می‌کنند. آن‌ها برای آغاز عزیمت به گفتمان تازه، باید گفتمان کهنه را وانهند. تذکره‌نویسان و مقامه‌گویان به‌ویژه گروه اخیر که میان آن‌ها و شخصیت‌های مذکور، رابطه محبت و مودتی از گونه مریدی و مرادی بود، می‌کوشیدند تا با وضع حکایت‌ها و ماجراهای واقع‌گرایانه، برساختی گفتمانی از شخصیت شاعر ارائه نمایند که برای مخاطب، باورپذیر جلوه نماید و مورد پذیرش طرف‌داران گفتمان تازه باشد.

برای نمونه، شخصیت ادبی حافظ را در دو گفتمان دهری و عرفانی شاملو و مطهری بررسی می‌کنیم. شاملو مقدمه خود را بر تصحیح دیوان حافظ این‌گونه آغاز می‌کند: «به‌راستی کی است این قلندر یک‌لاقبای کفرگو که در تاریک‌ترین ادوار سلطه ریاکاران زهده‌فروش، در ناهار بازار زاهدنمایان و در عصری که حتی جلادان آدمی‌خوار مغروری چون امیر مبارزالدین محمد و پسرش شاه‌شجاع نیز بنیان حکومت آن‌چنانی خود را بر حدزدن و خُم‌شکستن و نهی از منکر و غزوات مذهبی نهاده‌اند، یک‌تنه وعده رستاخیز را انکار می‌کند» (شاملو، ۱۳۵۴: ۱). به زعم ایشان، تصحیح‌های موجود از دیوان حافظ ناتن‌درست است و برای حصول به مقصود «دیوان حافظ باید به

دست‌آویز آگاهی‌هایی پاکیزه شود که خود آن‌ها جز با تأیید دیوان پاکیزه‌ای از حافظ قابلیت اعتنا نمی‌تواند یافت» (همان: ۲). آن‌گونه که از این مقدمه پیداست، شاملو شیوه شناخت ابعاد چندگانه شخصیت شاعر را بیان می‌کند، اما جز «خوش‌باشی خیامی» و «انکار معاد» (همان: ۱۱) چیزی بر شخصیت ادبی حافظ نمی‌افزاید و بیشتر تأکیدش بر القای درستیِ روشِ دیگرگونی است که برای تصحیح دیوان حافظ برگزیده است.

آیینۀ جام، ماتریالیسم در ایران و تماشاگاه راز (عرفان حافظ) از تألیفات مطهری است که در آن‌ها به شعر و اندیشه حافظ پرداخته است. اثر اخیر که دو تحریر از آن در دست‌رس است، شکلِ مدونِ سخن‌رانی‌های ایشان در دانشکده الهیات دانشگاه تهران است. با وجود اینکه در این اثر، پنج فرضیه دربارهٔ سروده‌های حافظ مطرح شده است (ر.ک. مطهری، ۱۳۵۰: ۲۹-۳۴، ۵۹-۶۴) و مؤلف، تاریخ‌های عصر حافظ و دیوان سروده‌ها، استادان حافظ و فضای فرهنگی عصر او را به‌عنوان منابعی برای شناخت شاعر معرفی می‌کند (ر.ک. همان: ۲۰، ۵۲) و نیز در مواردی به فرضیهٔ چندبعدی بودن شخصیت ادبی حافظ اشاره دارد (ر.ک. همان: ۳۴، ۳۵، ۳۹، ۵۹، ۶۲-۶۳، ۶۵-۸۱) این کتاب، تنها معرف بُعد عرفانی شخصیت ادبی حافظ است، نه ابعاد چندگانه و متکثر او. دیدگاه اصلی نویسنده در این جمله‌ها خلاصه شده است: «بحث دربارهٔ عرفان حافظ که ما عنوان کرده‌ایم مفهومی است که ما حتماً حافظ را یک مرد عارف فرض کرده‌ایم، آنگاه در چگونگی عرفان حافظ بحث می‌کنیم که عرفان عملی حافظ در چه حد و مرتبه است و عرفان نظری حافظ چگونه است» (همان: ۱۹؛ همچنین ر.ک. ص ۴۲، ۱۱۰).

از این چشم‌انداز، برای مخاطبِ تاریخ ادبیات، حافظ دارای دو هویت یا دو موقعیتِ سوژه است که رابطهٔ آن‌ها متخاصم است و یک‌دیگر را طرد می‌کنند، زیرا

حافظ اگر دهری ملحد باشد، نمی‌تواند عارف متدین باشد و اگر عارف متدین باشد، نمی‌تواند دهری ملحد باشد. از نظر شاملو و مطهری، جمع این دو، ناممکن است. آن‌ها نمایندگان گفتمان‌های متخاصمی هستند که خود را ملزم می‌دانند تنها یک بُعد شخصیت ادبی حافظ را برگزینند و با مفصل‌بندی آن پیرامون گره‌گاه الحاد و عرفان، حقیقتی برساخته از شخصیت ادبی حافظ ارائه می‌کنند.

از نشانه‌های متنی دیوان حافظ می‌توان تشخیص داد که یک بُعد شخصیت ادبی او، عرفانی است. با وجود این، گزارش منابع تاریخی و نشانه‌های متنی دیگر در دیوان شاعر، گداهایی را در اختیار ما می‌گذارد که ایشان از ملازمان دربار شیراز بوده‌است. اگر دیوان سروده‌های حافظ را تورق کنیم به نام‌هایی می‌رسیم که هرکدام‌شان از فرمانروایان یا سیاست‌مداران ممدوح حافظ بوده‌اند: شاه شیخ ابواسحق اینجو، شاه شجاع، شاه نصرت‌الدین یحیی، خواجه قوام‌الدین محمد صاحب عیار و خواجه جلال‌الدین توران‌شاه. ملازمت با درباریان الزامات و اقتضائاتی دارد و مستلزم رابطه‌ای دوسویه است. تا اینجا بُعد دیگری از شخصیت ادبی حافظ را می‌توان ترسیم کرد: شاعر ستایش‌گر. ستایش‌هایی که در *دیوان حافظ* هست و ذکر نام ممدوحان، گواه این بُعد شخصیت ادبی شاعر است:

رسید مژده که آمد بهار و سبزه دمید وظیفه گر برسد مصرفش گل است و نبید...
بهار می‌گذرد دادگسترا دریاب که رفت موسم و حافظ هنوز می‌نچشید

(حافظ، ۷۹۲ ق: ۲۱۵)

غزل‌ها و بیت‌هایی هم در *دیوان* هست که بیان‌گر دیدگاه‌های ملامتی و قلندری حافظ است؛ مثلاً آن‌جا که می‌گوید: «گر مسلمانی از اینست که حافظ دارد/ آه اگر از پی امروز بود فردایی» (همان: ۶۷۱). همچنین این بیت‌ها:

عاشقِ رویِ جوانی خوشِ نوحاسته‌ام وز خدا دولتِ این غم به دعا خواسته‌ام
عاشق و رند و نظربازم و می‌گویم فاش تا بدانی که به چندین هنر آراسته‌ام
(همان: ۲۵۴)

غزل دیگری از دیوان با مطلع «عشق‌بازی و جوانی و شرابِ لعل‌فام/ مجلسِ اُنس و حریفِ همدم و شُربِ مدام» (همان: ۲۵۳) دو بُعد شخصیت ادبی حافظ را نشان می‌دهد: خیامیت و ستایشگری. همچنان که از این غزل پیداست، گفتمان خیامی در ذهن و زبان حافظ نمودار است؛ به‌ویژه دم‌غنیمتی و خوش‌باشی. افزون بر این، در دیوان حافظ غزل‌هایی هم هست که مخاطب آن معشوق زمینی است و نمی‌تواند معبود آسمانی باشد. به‌عنوان نمونه در غزلی با مطلع «ابر آذاری برآمد باد نوروژی وزید/ وجه می می‌خواهم و مطرب، که می‌گوید: رسید؟» (همان: ۲۱۵) شاعر در چند بیت نخست از فقر مالی و نداشتن اسباب شادی و نبودِ جودِ ممدوح شکایت می‌کند. در این چند بیت «نوروز، وجه می، مطرب، کیسه، مفلسی و قحطیِ جود» را نمی‌شود به نشانه‌هایی عرفانی تعبیر یا تأویل کرد. این گونه بُن‌مایه‌ها که در دیوان حافظ منتشر و آشکار است، بازنمایی جهان‌بینی خیامی است که از منشورِ ذهن و زبانِ حافظ می‌گذرد. به فرض اینکه شارحی یا منتقدی مدعی شود منظور از این «شاهدان» زیبارویان عالم غیب و مراد از «کیسه» هم، انبانِ معنویات است؛ بنابراین منظور از مفلسی، فقر معنوی است، این توضیح از مقولهٔ توجیه خواهد بود و استخراجِ گزاره‌های عارفانه از این نشانه‌ها برای بسیاری از مخاطبان باورپذیر نیست، زیرا نشانه‌های متنی، دلالت‌های معنایی دیگری دارند. حتی اگر این نتیجه هم محقق شود و به مخاطب بقبولانیم که آن موارد دهری و دنیایی، تصرفِ نساخان و کاتبان است یا برداشت‌ها و تفسیرهای ماتریالیستی و لیبرالیستی و ساحتِ شخصیت حافظ را از لوٲِ جهان ماده بزداییم، او را در حصارِ

محدود گفتمان عرفانی گرفتار کرده‌ایم و ابعاد چندگانه شخصیت ادبی او را به درستی معرفی نکرده‌ایم.

نمایندگان یک گفتمان خاص می‌توانند با گنجاندن شخصیت‌ها و آثار ادبی در جهان‌بینی و دایره گفتمانی خود، آن‌ها را مصادره به مطلوب کنند و تصویر دیگرگونی از آن‌ها ترسیم نمایند. این فرایند تخصیص می‌تواند بر چگونگی درک و دریافت پیروان گفتمان و مخاطبان تاریخ ادبیات از شناخت شخصیت‌ها و چگونگی تعبیرشان از آثار ادبی، تأثیرگذار باشد. مدافعان گفتمان‌ها از راه‌کارهای چندگانه‌ای برای این منظور بهره می‌گیرند.

الف) حذف و انتخاب: گفتمان‌ها اغلب با انتخاب گزینشی شخصیت‌هایی که آثارشان با باورها، ارزش‌ها و جهان‌بینی آن‌ها هم‌سو باشد یا آن‌ها را تقویت کند، ایدئولوژی خود را استوار می‌سازند و گسترش می‌دهند. به این ترتیب حضور و نقش‌آفرینی چهره‌هایی مانند سنائی، عطار و حافظ در گفتمان عرفان، یک بست موقت است و گفتمان‌های دیگر می‌توانند با استناد به جنبه‌های دیگری از شخصیت ادبی آن‌ها، موقعیت متفاوتی به آن‌ها نسبت دهند.

طرفداران یک ایدئولوژی خاص با برجسته کردن و ترویج آثار منتخب شخصیت‌های برگزیده در دایره گفتمان خود، می‌توانند روایت و دیدگاه خود را تقویت کنند. این فرایند می‌تواند به تحکیم هویت گروه، تأثیر بر نحوه تعبیر متون و شکل‌دهی گفتمان، پیرامون شخصیت‌های ادبی خاص کمک کند. مثال آشکار این مورد، گزینش بیت‌ها یا غزل‌هایی از دیوان حافظ است که یا به جانب گفتمان خیامی متمایل است یا به سوی گفتمان عرفانی؛ گزینشی که هیچ‌کدام به تنهایی معرف ابعاد چندگانه شخصیت

ادبی حافظ نیست و تنها دست‌آویزی برای نمایندگانِ گفتمان‌ها است تا با تمسک به آن‌ها مخاطبان را به دام‌های گفتمانی گرفتار کنند.

از نمونه‌های این رویکرد، برساختن «افسانه التفات حافظ به شاه نعمت‌الله ولی» است.

واقع امر این است که حافظ هیچ‌گاه به شاه ولی نظر نداشته، بلکه الگوی شاعری برای شاه ولی بوده است ... فعالیت شعری شاه ولی در کرمان مصادف با آخرین سال‌های زندگی حافظ آغاز می‌شود. ویژگی‌های بلاغی غزل‌های شاه ولی نشان می‌دهند که مخاطب اصلی وی شاعران درباری و حرفه‌ای نیستند ... از اسناد تاریخی می‌توان دریافت که پیروان شاه نعمت‌الله در باب مراد خود افسانه‌پردازی کرده‌اند و افسانه التفات حافظ به شاه ولی از این دست است (فتوحی و افشین‌وفایی، ۱۳۸۸: ۷۶).

ب) تمهیدات بلاغی: مراد از بلاغت در این جستار، معنای عام آن است که افزون بر آرایه‌ها و صناعات ادبی، بلاغت مخاطب، زبان بدن، لحن، زمان، مکان، تصاویر، نمادها و نشانه‌ها را نیز دربرمی‌گیرد. به این ترتیب، مجموعه تمهیدات بلاغی، راه‌کاری برای انگیزش، باورپذیری و همراه کردن مخاطبان در فضاها و گفتمانی است که کارکرد القایی دارد و موجب هم‌گرایی خطیب و مخاطب در گره‌گامی مشخص خواهد شد و با ایجاد بستی موقت، مفصل‌بندی تازه‌ای در شاکله گفتمان عرضه می‌کند. کاربست این تمهیدات در معرفی شخصیت‌های ادبی، می‌تواند برساختی گفتمانی ارائه دهد که هم با ارزش‌های گفتمان مطلوب هم‌سو و هم برای مخاطب باورپذیر باشد. نمونه‌های این گونه هم‌گرایی، مجموعه سخن‌رانی‌های مطهری درباره حافظ در دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران است که نخست با عنوان تماشاگاه راز

و بعداً عرفان حافظ منتشر شده است. دیدگاه‌های ایشان در رد گفتمان خیامیت و مخالفان گفتمان عرفانی است. مؤلف این کتاب گاهی از الفاظ و عباراتی برای رد مخالفان و هم‌سوایی مخاطب گفتمانی استفاده می‌کند که حتی مخاطب بی‌طرف هم نمی‌تواند نسبت به آن‌ها بی‌تفاوت باشد. برای نمونه در بخشی از سخنانشان آمده است: «حالا مَنْ بعد می‌گوییم که این شعرهایی که این خدانشناس‌ها به این زمینه‌ها حمل کرده‌اند در داخل چه غزل‌هایی هست، در چه اوجی از عرفان و این‌ها خجالت‌نکشیده‌اند - از چه بگوییم - از علم، از فرهنگ، از ادب و این چرندها را قالب کرده‌اند» (مطهری، ۱۳۵۰: ۷۵؛ برای نمونه‌های بیشتر ر.ک. ص ۷۲، ۷۶-۷۸، ۱۱۳، ۱۱۸، ۱۲۸).

پ) **برساختن افسانه‌های تحول شخصیت:** یک مورخ یا منتقد ادبی می‌تواند روایتی درباره تحول شخصیت‌های ادبی بسازد که در خدمت یک گفتمان خاص باشد و درک مخاطب از زندگی، آثار و اهمیت شاعر را به گونه‌ای شکل دهد که با چارچوب تفسیری خودش هم‌سو باشد. با توجه به اینکه «یکی از اهداف تحلیل گفتمان مشخص کردن و تحلیل افسانه‌های جامعه است که به‌منزله واقعی عینی در گفتار و کردار وجود دارند» (یورگنسن و فیلیپس، ۱۴۰۱: ۷۸) ضروری است که به چگونگی مواجهه کنشگران فرهنگی - ادبی با افسانه‌ها بپردازیم و نشان‌دهیم که آن‌ها چگونه «افسانه‌ها را به‌منزله دال‌های سیال با محتواهای متفاوتی پر می‌کنند» (همان).

برای نمونه، نویسنده *لباب الالباب* از شاعری به نام یوسف بن محمد الدربندی نام می‌برد و او را با عنوان «الامیر العمید ثقه الدین جمال الفلاسفه» معرفی می‌کند و علاوه بر ایدئولوژی دینی، جهان‌بینی فلسفی نیز به او نسبت می‌دهد. شرح احوال و زندگی این شاعر شباهتی به زندگی ناصر خسرو و سنائی دارد. عوفی توضیح نمی‌دهد که چرا

این وزیر شاعر «جمال الفلاسفه» است؛ با وجود این، کناره‌گیری او از مناصبِ درباری و ترک ثروت و آسایشِ دنیایی، و جاهتی ایدئولوژیک برای او ساخته و از این جهت است که برای برآورده‌شدن آرزوها به مزار او تمسک و توسل می‌جسته‌اند (ر. ک. عوفی، سده ۷ ق: ۱۴۶). در شرح احوال مجدالدین بغدادی نیز روایتی مشابه زندگی دربندی هست. او که «در علم طب ابدان، مسیح زمان و نادره کیهان و در خدمت ملوک و سلاطین روزگار، قربتی تمام یافته بود، ناگاه برقِ محبت الهی بر اطلال و رسوم نهاد او بجست و جملگی تجمل و مهتری او را بسوخت، بلک هستی او را محو کرد. از سرِ جملگی دنیا برخاست و در خدمت شیخ نجم الدین کبری ملازم شد ... و آخر الامر به سعادتِ شهادت رسید» (همان: ۲۵۴). نمونه دیگر خوابی است که موجب انقلاب شخصیتی ناصر خسرو شده و در سفرنامه هم آمده است (ر. ک. ناصر خسرو، ۴۳۷ ق: ۲). روایت‌های مشابهی از این دست، درباره سَنائی، عطار و مولوی نیز مشهور است.

این باور که برخی از شاعران/ نویسندگان در زندگی خود تغییر کرده‌اند، ریشه در این ایده دارد که تجربیات و رشد شخصی می‌تواند عمیقاً بر کار یک هنرمند تأثیر بگذارد. بیان هنری، ارتباط نزدیکی با شخصیت، تجربه‌های فردی، بافت فرهنگی - اجتماعی، فضاهای گفتمانی و جهان‌بینی‌های در حال تحول دارد. دگرگونی شخصیت‌های ادبی که در گذر زمان اتفاق می‌افتد و آن‌ها را به گونه‌ای دیگر بازنمایی می‌کند، معلول علت‌هایی است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

(۱) **تکامل دیدگاه‌ها:** شاعران/ نویسندگان نیز مانند هر فردی می‌توانند در طول زمان دچار رشد و بلوغ شخصیتی شوند. تجارب زندگی، روابط و چالش‌های آن‌ها می‌تواند جهان‌بینی آن‌ها را شکل دهد و به تغییر دیدگاه‌ها، باورها و مضامینی منجر شود

که در آثارشان وجود داشته است. به موازاتِ بلوغِ فکری و سنی و نیز افزایش تجربیات زندگی، شخصیتِ انسان پخته‌تر و کامل‌تر می‌شود و ممکن است درک عمیق و پیچیده یا متفاوتی از خود و دنیای پیرامون داشته باشد. این بلوغ می‌تواند در آثار ادبی از طریق کاوش در موضوعات و احساسات پیچیده آشکار گردد و به گونه‌ای بازنمایی شود که بیان‌گر دو دوره متفاوت زندگی شخصی یا حیات هنری آن‌ها باشد.

(۲) کاوش خلاق: شخصیت‌های ادبی ممکن است عمداً به دنبال تجربیات یا دیدگاه‌های جدید باشند تا بر خلاقیت خود بیفزایند و افق‌های هنری خود را گسترش دهند. این تمایل برای کشف جنبه‌های مختلف زندگی می‌تواند به تغییر در جهان‌بینی آن‌ها منجر شود که پیامد آن تغییر سبک در لایه‌های واژگانی، بلاغی و اندیشگی خواهد بود. به این ترتیب تمایزی آشکار در آثار بعدی آن‌ها ایجاد می‌شود؛ به گونه‌ای که می‌توان دو دوره زیست کاملاً متفاوت را بر پایه آثارشان نشان داد. برای مثال، مورخ یا منتقد ادبی که گذار یک شاعر را از فرم‌ها و مضمون‌های سنتی به نوآوری‌های ادبی تفسیر می‌کند، می‌تواند این تحول را به عنوان رد هنجارهای مرسوم و پذیرش آزادی هنری تعریف کند و با نشان دادن مسیر تغییر سبک ادبی - به عنوان اقدامی جسورانه در مخالفت با قراردادهای جاری - عزیمت شاعر را با گفتمان نوآوری هنری و عصیان ادبی هم‌سو می‌کند.

(۳) پاسخ به تأثیرات بیرونی: عوامل بیرونی مانند رویدادهای سیاسی، جنبش‌های اجتماعی، فضاهای گفتمانی و مسائل و معضلات شخصی می‌توانند تأثیر عمیقی بر زندگی و آثار شاعر/ نویسنده داشته باشند. این تأثیرات می‌تواند منجر به تغییر در آثار آن‌ها شود، زیرا آن‌ها به دنیای در حال تغییر در اطراف خود پاسخ می‌دهند و این واکنش‌ها را در آثارشان بازنمایی می‌کنند.

(۴) کشف خویشتن: آفرینش هنری، اغلب فرایندی عمیقاً درون‌گرا و تأملی است. شاعران/ نویسندگان ممکن است از هنر خود به‌عنوان ابزاری برای کاوش در لایه‌های پنهان شخصیت خویش استفاده کنند؛ جست‌وجویی که می‌تواند به رشد شخصی، خودیابی و دگرگونی در صداها و هنری آن‌ها منجر شود.

با وجود دلایل مذکور، مورخان و منتقدان می‌توانند تحول و تکامل شخصیت شاعران/ نویسندگان را برای تقویت یک گفتمان خاص زمینه‌سازی کنند و با پیوند تجربیات ادبی تازه آن‌ها به گفتمان‌های مشخص نشان دهند که دگرگونی شخصیت‌های ادبی، چگونه ایدئولوژی‌های غالب را بازنمایی می‌کند یا به چالش می‌کشد. برای مثال، مورخی که تأثر شاعری را از یک جنگ بزرگ زمینه‌سازی می‌کند، ممکن است اضطراب وجودی شاعر را به سرخوردگی و آسیب‌های اجتماعی ناشی از درگیری در جنگ مرتبط کند. مورخ با قرار دادن تحول شخصیتی شاعر در بافت تاریخی جنگ و پیامدهای آن، بر چگونگی بازنمایی هنری آن به نفع گفتمان غالب در مورد بحران وجودی و رنج انسانی تأکید می‌کند.

هنگامی که یک مورخ یا منتقد ادبی، پیرو یک گفتمان خاص باشد، برساختی گفتمانی از تحول شخصیت شاعر/ نویسنده ارائه می‌دهد یا تنها یک بُعد شخصیت ادبی او را مطرح می‌کند؛ در واقع می‌کوشد ماجرا را به گونه‌ای نمایش دهد که با دیدگاه و هدف ویژه‌ای که دارد هماهنگ و در خدمت همان گفتمان باشد. برخی از نمایندگان گفتمان‌ها برای حصول به این مقصود و باورپذیری و اقناع مخاطبان، القاب و عناوینی می‌سازند که گویای شخصیت تحول‌یافته باشد.

شخصیت‌های برساخته در لفافه لقب‌ها، گاهی به اندازه‌ای از اصل خود دور می‌شوند که شناسایی آن‌ها یا شناساندن‌شان به نسل‌های بعد، بعید می‌نماید. هنگامی که

به این مرحله می‌رسیم در برابر پرسشی مقدر و ناگزیر قرار می‌گیریم: سنجه‌های شناسایی درست یا نزدیک به واقع شخصیت‌های ادبی کدام‌اند؟ برای پاسخ به این پرسش، نخست باید ببینیم فرایند آفرینش اثر ادبی چگونه است؟ مثلث آفرینش ادبی از سه ضلع «برون‌متنیت»، «بینامتنیت» و «فردیت» تشکیل و تعریف می‌شود. اگر بخواهیم چگونگی آفرینش و چیستی اثر ادبی را با مستندات که در اختیار داریم، بررسی کنیم ناگزیریم اضلاع سه‌گانه مثلث مذکور را هم‌زمان و در پیوند با یکدیگر در نظر بگیریم. آفرینش ادبی، پیوستاری تاریخی است. شناخت درست شخصیت‌ها و آثار ادبی، جز با آگاهی از زمینه و زمانه حضور و خلق آن‌ها امکان‌پذیر نخواهد بود و برای رسیدن به این مطلوب، باید پیوندهای «درزمانی» و «هم‌زمانی» را توأمان پیش چشم داشت. به این ترتیب، نخستین منبع معتبر برای شناسایی شخصیت‌های ادبی، آثار خود شاعر/ نویسنده است؛ یعنی می‌توانیم با نشانه‌های متنی تا حدودی ابعاد چندگانه و لایه‌های شخصیت ادبی صاحبان آثار را شناسایی و معرفی کنیم. آثار معاصران شخصیت مورد بررسی، تاریخ‌ها و تذکره‌ها منابع دیگری است که می‌توان از خلال آن‌ها پاره‌ای از گزاره‌های هم‌سو با داده‌های موجود در آثار ادبی را استخراج کرد و به لایه‌های پنهان شخصیت ادبی صاحبان آثار نزدیک شد.

اینکه شاعر و نویسنده بنا به انگیزه‌های اقتصادی یا سیاسی و دینی و... یا به پیروی از سنت ادبی به سراغ گونه ادبی خاصی می‌رود، نشان‌دهنده این است که آن ژانر یا مضمون و درون‌مایه را پذیرفته و بازنمایی کرده است. از این رو حتی اگر شاعری برای امرار معاش، قصیده یا غزلی در ستایش فلان شاه/ وزیر سروده، یا این‌که برای خوشایند خاطر دوستان یا پیروی از سنت ادبی، ساقی‌نامه‌ای گفته است، یک بُعد شخصیت ادبی او ستایش‌گری و خوش‌باشی است؛ حتی اگر طرفدارانی باشند که

بگویند، مداحی و مطربی دونِ شأنِ فلان شاعر است و این برچسب‌ها به ایشان نمی‌چسبد.

براساس نظریهٔ گفتمان، راهِ برون‌رفت از جزم‌اندیشی و یک‌سونگری در معرفی شخصیت‌های ادبی، پذیرش «نظمِ گفتمانی» است. شخصیت‌های ادبی به تناسب موقعیتی که دارند در معرضِ گفتمان‌های مختلفی قرار می‌گیرند و هویت‌های مختلفی می‌پذیرند؛ هویتِ سیاسی، هویتِ عرفانی، هویتِ فقهی، هویتِ ملی و... به این ترتیب ما با پدیدهٔ «سوژهٔ چندپاره» مواجهیم. هنگامِ ستایشِ چهره‌های سیاسی، سوژهٔ یک «ستایشگر»، هنگامِ پند و اندرز یک «معلم اخلاق»، هنگامِ بیانِ عواطف به محبوبِ زمینی یک «عاشق» و هنگامِ بیانِ مکاشفات و مشاهدات باطنی یک «عارف» و هنگامِ انتقاد از فرمان‌روایان و کارگزاران حکومتی یک «منتقد سیاسی - اجتماعی» است. همچنین سوژه می‌تواند یک مسلمان، پدر، همسر، فرزند یا شهروند باشد. بنابراین در مواجهه با سوژهٔ واحد، ما با هویت‌های گوناگونی روبه‌رو خواهیم شد که هر کدام به تناسب موقعیتی خاص یا گفتمانی معین پدید آمده‌اند.

پیشنهاد ما برای تعدیلِ بازنمایی‌های تک‌بعدی از شخصیت‌های ادبی، طراحی «پازل شخصیت ادبی» است که ناظر بر ساختاری پویا و چندوجهی است. پازل شخصیت، ممکن است یک مسئلهٔ شناخته‌شده یا تثبیت‌شده در مطالعات ادبی نباشد، با وجود این، دیدگاه تازه‌ای برای درک و تفسیر پیچیدگی‌های شخصیت و آثار ادبی در نظر می‌گیرد. پازل‌ها قطعاتی چندپاره از صورتی واحد هستند که باهم‌آیی آن‌ها در کنار یکدیگر، شاکلهٔ اصلی تصویر را می‌سازد. کاربرد استعارهٔ پازل برای شخصیت‌های ادبی نشان می‌دهد که هویت آن‌ها پیچیده است و از قطعات مختلفی تشکیل شده است که باید در کنار هم قرار گیرند تا تصویری منسجم ارائه دهند. درک اضلاعِ گوناگون یک

شخصیت ادبی که متأثر از تجربه زیسته، باورها و آرمان‌ها، ذخیره شناختی (برون‌متنیت)؛ زمینه مطالعاتی (بینامتنیت) و فرایندهای خلاقانه فردی (فردیت) است، می‌تواند به تصویری جامع‌تر و روشن‌تر از هویت ادبی آن‌ها منجر شود. این رویکرد می‌تواند به ما کمک کند تا عمق و پیچیدگی شخصیت‌های ادبی را درک کنیم و جایگاه آن‌ها را در تاریخ ادبیات به درستی نشان‌دهیم. پذیرش این نگرگاه، مانع جزم‌اندیشی‌های گفتمانی و سخت‌گیرانه درباره شخصیت‌های ادبی است و موجب پیدایش خصلتی دموکراتیک در مطالعات تاریخ ادبی خواهد بود.

۳. نتیجه

برای حل مسئله بازنمایی تک‌بعدی شخصیت‌های ادبی لازم است دو نکته را توأمان در نظر بگیریم. یکی اینکه تثبیت معنا در گفتمان، مقوله‌ای نسبی است. دیگر اینکه هنگام معرفی شخصیت‌های ادبی - به‌ویژه آن‌ها که کارکردهای گفتمانی دارند - ما در برابر گفتمان‌هایی قرار می‌گیریم که یا هویت سوژه در آن‌ها نسبت به یک‌دیگر خصمانه نیست و یا با هویت‌هایی روبه‌رو می‌شویم که رابطه میان آن‌ها تخصم‌آمیز است و گفتمان‌های رقیب می‌کشند برای تثبیت هویت مطلوبشان در قلمروی واحد با یک‌دیگر رقابت کنند. به این ترتیب، نسبت معنا و تکرار و تخصم گفتمان‌ها امری گریزناپذیر است. پذیرش نظم گفتمانی می‌تواند راه‌کاری سازنده برای معرفی شخصیت‌های ادبی باشد، زیرا حضور گفتمان‌های گوناگون و بعضاً متخاصم را در یک قلمرو واحد به رسمیت می‌شناسد.

محدود کردن چهره‌های ادبی به یکی از وجوه شخصیت ادبی آن‌ها - هرچند وجه غالب شخصیتی ایشان باشد - نه آن شاعر/ نویسنده را چنان و چندان که باید معرفی

می‌کند و نه آن‌گونه که شاید، به مخاطب تاریخ ادبیات معرفت و آگاهی می‌بخشد. پژوهشگر برای معرفی یک شخصیت ادبی، چند منبع در اختیار دارد: مجموعه آثار شاعر/ نویسنده، گزارش منابع تاریخی، تذکره‌ها و اطلاعات پراکنده در متون ادبی معاصران یا آن‌ها که به عصر وی نزدیک‌تر بوده‌اند. پیشنهاد پژوهش حاضر، کاربرد انتقادی و گزینش هم‌زمان از تمام منابع مذکور است؛ به این ترتیب که آثار خود شاعر/ نویسنده مبنا و اساس تحقیق قرار گیرد و برای اعتبارسنجی آن‌ها به منابع دیگر هم مراجعه شود. اگر این‌گونه با مجموعه آثار یک شاعر/ نویسنده روبه‌رو شویم، نه یک صدا بلکه صداهای متکثری از آن شنیده خواهد شد و معرفی این صداهای گوناگون و ابعاد چندگانه شخصیت ادبی، دیدگاهی همه‌جانبه، چندساحتی و متنوع ارائه می‌کند و جمهور مخاطبان را با هر نگرش و تنوع دیدگاه، متقاعد خواهد کرد که شخصیت ادبی موردنظر محدود و متعلق به گفتمان خاصی نیست؛ به این ترتیب مانع دیدگاه‌های جزم‌اندیشانه و گفتمانی خاص نسبت به آن‌ها می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

1. Reality
2. Truth

۳. منبع صفا در این نقل قول کتاب بهارستان سخن است.

منابع

بیهقی، محمد بن حسین (ف ۴۷۰ ق). تاریخ بیهقی. تصحیح علی‌اکبر فیاض. به اهتمام محمدجعفر یاحقی. ج ۴. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد. ۱۳۸۳ ش.

- جوینی، عطاملک بن محمد (ف ۶۸۱ ق). *تاریخ جهان‌گشای*. تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی. ویراستار عزیزالله علی‌زاده. ج ۱. تهران: فردوس. ۱۳۸۵ ش.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (ف ۷۹۲ ق). *دیوان حافظ*. بر اساس نسخه تصحیح‌شده محمد قزوینی و قاسم غنی. به کوشش رضا کاکایی دهکردی. ج ۳. تهران: ققنوس. ۱۳۸۰ ش.
- زرقانی، سید مهدی (۱۳۸۸). *تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی: تطور و دگردیسی ژانرها تا میانه سده پنجم به انضمام نظریه تاریخ ادبیات*. تهران: سخن.
- زرقانی، سید مهدی (۱۳۹۸). *تاریخ ادبیات ایران (۲) با روی‌کرد ژانری*. تهران: فاطمی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۸). *صدای بال سیمرغ*. ج ۲. تهران: سخن.
- سرخوش لاهوری، محمدافضل (ف ۱۱۲۷ ق). *کلمات الشعراء*. تصحیح علی‌رضا قزوه. تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. ۱۳۸۹ ش.
- شاملو، احمد (۱۳۵۴). *حافظ شیراز به روایت احمد شاملو*. ج ۲. تهران: مروارید.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۶۸). «شهیدبودن حافظ»، *حافظ‌شناسی*. به کوشش سعید نیاز کرمانی. ج ۱۱. صص ۱۱-۱۹. تهران: پاژنگ.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۶ الف). *تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی*. ج ۱. چ ۱۹. تهران: فردوس. ۱۳۸۹.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۶ ب). *تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی*. ج ۳ / ۲. چ ۱۵. تهران: فردوس. ۱۳۹۰.
- عوفی، محمد بن محمد (سده ۷ ق). *لباب‌الالباب*. تصحیح ادوارد جی. براون. با مقدمه محمد قزوینی و تصحیح جدید و حواشی و تعلیقات سعید نفیسی. ج ۲. تهران: هرمس. ۱۳۹۵.
- فتوحی، محمود و محمد افشین‌وفایی (۱۳۸۸). «مخاطب‌شناسی حافظ در سده‌های هشتم و نهم هجری بر اساس رویکرد تاریخ ادبی هرمنوتیک». *نقد ادبی*. س ۲. ش ۶. ۷۱-۱۲۶.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۰). *تماشاگاه راز (عرفان حافظ)*. چ ۱۲. تهران: صدرا. ۱۳۷۴.
- ناصرخسرو (۴۳۷ ق). *سفرنامه*. تصحیح محمد دبیرسیاقی. چ ۹. تهران: زوار. ۱۳۸۷.

نسوی، محمد بن احمد (ف ۶۴۷ ق). *نقته المصداور*. تصحیح امیرحسن یزدگردی. چ ۲. تهران: توس. ۱۳۸۵.

نظامی، احمد بن عمر (سده ۶ ق). *چهار مقاله*. تصحیح محمد قزوینی. تصحیح مجدد و شرح گزارش: رضا انزابی نژاد و سعید قره‌بگلو. چ ۲ و ۲. تهران: جامی. ۱۳۸۵.

یاحقی، محمدجعفر و عبدالحسین فرزاد (۱۳۹۴). *تاریخ ادبیات ایران و جهان (۱)*. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

یورگنسن، ماریانه و لوئیز فیلیپس (۱۴۰۱). *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*. ترجمه هادی جلیلی. چ ۱۱. تهران: نشر نی. ۲۰۰۲ م.

References

- Beyhaqi, M. H. (2012). *Tārikh-e Beyhaqi*. A. A. Fayyaz (Ed.). M. J. Yahaqqi (Rev.). 4th ed. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Press. [in Persian]
- Fotuhi, M., & Afshin-Vafaei, M. (2009). "MokhātabShenāsi-ye Hāfez dar Sadehā-ye Hashtom va Nohom-e Hejri bar Asās-e Roykard-e Tārikh-e Adabi-ye Hermenotic". *Faslnāme-ye Naqd-e Adabi*. No.2(6), 71–126. [in Persian]
- Hafez, Sh. M. (2001). *Divān-e Hāfez*. M. Qazvini & Q. Ghani (Eds.). R. Kakaei Dehkordi (Rev.). 3rd ed. Tehran: Qoqnus. [in Persian]
- Jorgensen, M., & Phillips, L. (2022). *Nazariyeh va Ravesh dar Tahlil-e Goftemān*. H. Jalili (Trans.). 11th ed. Tehran: Nashr-e Ney. (Original work published 2002). [in Persian]
- Joveyni, A. M. (2006). *Tārikh-e Jahāngoshā*. M. A. Qazvini (Ed.). A. Alizadeh (Rev.). (Vol. 1). Tehran: Ferdows. [in Persian]
- Motahhari, M. (1995). *Tamāshāgah-e Rāz: Erfān-e Hāfez*. 12th ed. Tehran: Sadra. [in Persian]
- Nasavi, M. A. (2006). *Naftat al-Masdur*. A. H. Yazdgerdi (Ed.). 2nd ed. Tehran: Tus. [in Persian]
- Naser Khosrow. (2008). *Safarnāme*. M. DabirSiyāqi (Ed.). 9th ed. Tehran: Zavvar. [in Persian]

- Nezami, A. O. (2006). *Chehār Maqāleh*. M. Qazvini (Ed.). R. Anzabinejhad & S. Qarehbaglu (Rev.). 2nd ed. Vol. 2. Tehran: Jami. [in Persian]
- 'Owfi, M. M. (2016). *Lobāb al-Albāb*. E. G. Browne (Ed.). M. Qazvini (Intro.). S. Nafisi (Rev.). 2nd ed. Tehran: Hermes. [in Persian]
- Safa, Z. (1987). *Tārikh-e Adabiyāt dar Irān va dar Qalamrow-e Zabān-e Pārsi*. Vol. 1. 19th ed. Tehran: Ferdows. [in Persian]
- Safa, Z. (1987). *Tārikh-e Adabiyāt dar Irān va dar Qalamrow-e Zabān-e Pārsi*. Vol. 3. Pt. 2. 15th ed. Tehran: Ferdows. [in Persian]
- Sarkhosh Lahuri, M. A. (2010). *Kalamāt al-Sho'arā*. A. R. Qazveh (Ed.). Tehran: Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. [in Persian]
- Shafi'i-e Kadkani, M. R. (1989). "Shahid Budan-e Hāfez". In *Hāfez Shenāsi*. Vol. 11. 11–19. S. Niaz-e Kermani (Ed.). Tehran: Pazhang. [in Persian]
- Shamlu, A. (1975). *Hāfez-e Shirāz be Revāyat-e Ahmad-e Shāmlu*. 2nd ed. Tehran: Morvarid. [in Persian]
- Yahaqqi, M. J., & Farzad, A. (2015). *Tārikh-e Adabiyāt-e Irān va Jahān*. Vol. 1. Tehran: Iran Textbook Publishing Company. [in Persian]
- Zarqani, S. M. (2009). *Tārikh-e Adabi-ye Irān va Qalamrow-e Zabān-e Fārsi: Tatavvor va Degardisi-ye Zhānrhā tā Miyāne-ye Sadeh-ye Panjom*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Zarqani, S. M. (2019). *Tārikh-e Adabiyāt-e Irān (2) bā Ruykard-e Zhānri*. Tehran: Fatemi. [in Persian]
- Zarrinkub, A. H. (2000). *Sedā-ye Bāl-e Simorq*. 2nd ed. Tehran: Sokhan. [in Persian]